

מופ"ת, בית הספר למחקר ופיתוח
בהכשרת עובדי חינוך והוראה במכללות

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון

הספרייה לחינוך יהודי ע"ש מיכאל רוזנק

הוראת תרבות ישראל בין הערכי לרלוונטי

מאת
מיכאל רוזנק

עורך: אשר שקדי

The Michael Rosenak Library for Jewish Education
The Melton Centre for Jewish Education The MOFET Institute
The Hebrew University of Jerusalem Research, Curriculum and Program
Development For Teacher Educators

Michael Rosenak

Teaching Jewish Culture

Values, Authenticity and Relevance

עורך הספר: אשר שקדי

הספרייה לחינוך יהודי ע"ש מיכאל רוזנק:
העורך הראשי - ד"ר אשר שקדי, האוניברסיטה העברית בירושלים
עורכת שותפה - ד"ר יהודית שטיימן, מכון מופ"ת

הועדה האקדמית: פרופ' יונתן כהן - יושב ראש
ד"ר אילון אדלשטיין
ד"ר חנוך בן פזי
פרופ' זאב הרווי
ד"ר אבינועם רוזנק
ד"ר יהודית שטיימן
ד"ר אשר שקדי

הפקה: רכס פרויקטים חינוכיים בע"מ
עריכה לשונית: רחל גליקמן
עריכה גרפית: רחל שמיר

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר, כל חלק שהוא מספר זה. שימוש מסחרי, מכל סוג שהוא, בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מן המו"ל.

© כל הזכויות שמורות למרכז מלטון ולמכון מופ"ת

מסת"ב 2-107-965-558-978 ISBN

יצא לאור בשנת תשס"ה-2015

ברכת נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים

קהילת האוניברסיטה העברית מברכת בחום על השקת ה"ספרייה לחינוך יהודי ע"ש מיכאל רוזנק" ועל הוצאתו לאור של הספר הראשון בסדרה. פרופ' מיכאל רוזנק ז"ל, שלימד שנים רבות במרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון כאן באוניברסיטה העברית, ייסד תחום אקדמי חדש ומוכר כיום בארץ ובעולם כ"פילוסופיה של החינוך היהודי". הספר שמונח לפנינו משמש דוגמה ייחודית ליצירה בתחום זה, המשלבת עומק אקדמי עם אוריינטציה חינוכית מובהקת. בכך הוא משקף נאמנה את מפעל החיים של פרופ' רוזנק, אשר היכרותו האינטימית עם המקורות הקנוניים של המורשת היהודית, ידיעותיו הרבות במחשבת ישראל לדורותיה, וכן התמצאותו בספרות החינוכית על כל ענפיה, שימשו כמשאבים נאמנים בכינון תחום חשוב זה.

כמו כן אנו שמחים על השותפות הפורה שנוצרה בין מרכז מלטון לחינוך יהודי, לבין מכון מופ"ת והוצאת "רכס" – שותפות שהובילה למימוש חזון ה"ספרייה". אנו תקווה שסדרה זאת תשמש כתובת לחוקרים ולמחנכים המבקשים להשתית את עבודתם על השקפת-עולם חינוכית, שיטתית ומבוססת.

באיחולים חמים להצלחת הסדרה

פרופ' מנחם בן ששון

נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים

כסלו תשע"ה

נובמבר 2014

השקת סדרה חדשה של ספרים העוסקים במחשבת החינוך היהודי, ביוזמת מכון מופ"ת ומרכז מלטון לחינוך יהודי באוניברסיטה העברית, היא בשורה משמחת במיוחד.

תחום מחשבת החינוך היהודי, שפרופ' מיכאל רוזנק ז"ל היה בן אלו שתרמו רבות להתפתחותו, הוא תחום המעודד ומאפשר חשיבה מעמיקה. הוא עוסק בשאלות כגון: מיהו יהודי בן תרבות בימינו? ומה הם מאפייניו? מה משמעותו של הביטוי "חינוך לערכים" בזמננו? האם עדיין ניתן לחנך לערכים? מהי הדרך הראויה ללמד טקסטים קלאסיים? כיצד אמורים מורים לנווט בין החובה לשקף את תרבות העבר, אך בה בעת להציגה כרלוונטית להווה ולעתיד?

בכוונתה של הסדרה להתמודד עם שאלות אלו. כך כולנו נצא נשכרים: מעצבי מדיניות חינוכית, מנהיגים חינוכיים שונים, מורי מורים וכמובן – המנחים.

הספר הראשון בסדרה הוא פרי עטו של פרופ' רוזנק. הספר עוסק בבעייתיות המורכבת של הוראת התרבות היהודית בזמננו תוך שימת דגש על גישה המצביעה על קונפליקטים בין ערכים כמפתח להבנת טקסטים קלאסיים במפגשם עם החיים הדינמיים.

אני מלא תקווה וציפייה, שהסדרה תתרום רבות לחשיבה שיטתית ומעמיקה בדבר התכליות של החינוך היהודי, חשיבה שתשפיע על עבודתנו במשרד החינוך, במערכת החינוך, בהכשרת המורים ובתהליכים השוטפים של ההוראה והלמידה.

הרב שי פירון

כסלו תשע"ה

נובמבר 2014

תוכן העניינים

9	הקדמת העורך
13	פתח דבר
17	חלק ראשון: כמה עניינים תאורטיים
19	פרק ראשון: משהו לא בסדר בכיתה היהודית?
29	פרק שני: אותנטיות ורלוונטיות
37	פרק שלישי: ע"ר מסביר
47	חלק שני: הוראה בגישה ערכית-רלוונטית
49	פרק רביעי: מציאת השפה המתאימה להוראת היהדות
59	פרק חמישי: עקרונות וחומר לימודים בגישה הערכית-רלוונטית
67	פרק שישי: ערכים, דוגמאות ודילמות
79	פרק שביעי: כיצד מלמדים הנחות אקסיומטיות
93	פרק שמיני: בעקבות חכמינו: חשיבה הלכתית
107	נספח א: מתוך ספרו של מיכאל רוזנק "צריך עיון", תשס"ז-2003
115	נספח ב: הדגמות נוספות לגישה הערכית-רלוונטית
129	אינדקס

הקדמת העורך

ספר זה הוא הראשון בסדרת ספרים המוקדשים לסוגיית החינוך היהודי. המרכז לחינוך יהודי, ע"ש מלטון באוניברסיטה העברית בירושלים, ומכון מופ"ת – בית הספר למחקר ופיתוח תוכניות בהכשרת עובדי חינוך והוראה במכללות, חברו יחדיו להוצאת סדרת ספרים זו.

הסדרה מוקדשת לזכרו של פרופ' מיכאל רוזנק ז"ל, ותיקרא: "הספרייה לחינוך יהודי ע"ש מיכאל רוזנק".

פרופ' מיכאל רוזנק, מחנך ופילוסוף של החינוך היהודי, היה ממייסדי מרכז מלטון לחינוך יהודי, ועמד בראשו במשך שנים רבות. מיכאל רוזנק העמיד תלמידים רבים, יזם פרויקטים חינוכיים, ופרסם ספרים ומאמרים רבים בתחום החינוך היהודי. החבירה בין מרכז מלטון לבין מכון מופ"ת אינה מקרית כלל. מכון מופ"ת הוקם על ידי האגף להכשרת עובדי הוראה במשרד החינוך, לפני יותר מ-30 שנה, והוא מוסד ייחודי בארץ ובעולם למחקר ולפיתוח תוכניות בהכשרת מורים, בהוראה ובחינוך. במסגרת זו פועלת במכון מופ"ת מערכת הוצאת ספרים, המפרסמת עשרות ספרים בתחומים של הכשרת מורים ומקצועות ההוראה. העניין המשותף של מכון מופ"ת ומרכז מלטון בנושא הכשרת מורים וחינוך יהודי, הביא את שני המוסדות לחבור יחד להוצאה משותפת של סדרת ספרים בתחום זה.

אין יאה יותר מלפתוח סדרת ספרים זו בספר פרי עטו של מיכאל רוזנק. הספר נכתב בשנת 1981, ופורסם באנגלית ובספרדית, אך לא בעברית. הספר נכתב בזמנו כמסגרת תאורטית מנחה לתוכנית לימודים להוראת מקורות יהודיים, בשם "ערכי היהדות". אף שהספר נכתב לפני יותר מ-30 שנה, לא זו בלבד שהרלוונטיות שלו נשמרה, היא אף התחזקה במרוצת השנים. בעת שהספר נכתב, המושג "חינוך יהודי" לנוער המתחנך במסגרות לא דתיות בישראל, כמעט שלא היה מקובל. מאז עלה הנושא לסדר היום הציבורי, וזכה לביזור מעמיק בוועדת שנהר, שבחנה את סוגיית הוראת הנושאים היהודיים בבתי הספר הממלכתיים-הכלליים. בעקבות מסקנות הוועדה, נכתבו תוכניות לימודים חדשות,

ואף הוקצו שעות הוראה ייחודיות לחינוך היהודי (לא פעם בשמות מקבילים כמו, "מורשת היהדות" או "תרבות ישראל ומורשתו" וכדומה).

המהדורה הנוכחית של הספר שומרת על הנאמנות לנוסח שהופיע במהדורת 1981. עם זאת, בספר נעשו שינויי התאמה קלים ביותר, למעט ההקדמה המקורית שחלקה נמצא לא רלוונטי. לספר נוספו שני נספחים, הראשון לקוח מחיבור שכתב במועד מאוחר יותר מיכאל רוזנק, והשני מציג דוגמאות מעיבודים חינוכיים שמיכאל רוזנק הנחה אותם והשתתף בכתיבתם. מיכאל רוזנק מציג בספרו זה גישה המשלבת עיסוק בערכים, בעקרונות ובנורמות, בהקשר דיאלוגי-רלוונטי להוראת המקורות היהודיים. מטרתו של הספר לפתוח דיון מעמיק בדרכי ההוראה של המקורות והמסורת היהודית, ולהעשיר דיון זה בהצגת גישת ההוראה הערכית-רלוונטית למורים ולמחנכים בחינוך היהודי הפורמלי ובחינוך הלא-פורמלי. כאשר מיכאל רוזנק מדבר על גישה ערכית-רלוונטית, כוונתו לדיאלוג בין התלמידים לבין המקורות והמסורת, בין התלמידים לבין עצמם ובין לבין המחנכים. אך יותר מכך, הגישה הערכית-רלוונטית מבקשת ליצור דיאלוג בין ציבורים בעלי תפיסות יהודיות שונות ואולי אף מנוגדות.

יש בסיס להנחה כי האוכלוסייה של התלמידים והחניכים במסגרות החינוך הממלכתיות הלא דתיות והדתיות היא מגוונת למדי, ודפוסי השיוך (חילוני, דתי, מסורתי וכדומה) אינם משקפים בהכרח את התפיסות היהודיות של התלמידים והוריהם. בית הספר הממלכתי-כללי אינו מונה רק תלמידים בעלי רקע של תפיסות חילוניות. לומדים בו תלמידים בעלי תפיסות מסורתיות ואף אמוניות. כך גם בבתי הספר הממלכתיים-דתיים, שעשויים ללמוד בהם תלמידים רבים שמחויבויותיהם הא-פריורית למסורת היהודית אינה מובנת מאליה. הגישה החינוכית המוצעת בספר מבקשת להציע שפה יהודית הולמת, אותנטית ורלוונטית, היא שפת ערכי היהדות, וליצור שיח ודיאלוג בין ציבורים יהודיים שונים, במכנה משותף תוכני-ערכי ומתוך כבוד והערכה הדדית, בלי שאף אחד יחוש כאילו הוא ויתר מראש על השקפתו. כל אחד ואחת יחוו כי הם מוצאים עצמם מועשרים מהשקפותיהם של האחרים. אני אסיר תודה למשפחת רוזנק על האמון שנתנה בי, תלמידו ועמיתו של מיכאל רוזנק ז"ל, כעורך ספרו לאחר פטירתו, בכך המשיכה את האמון ואת החברות שבהם זיכה אותי מיכאל רוזנק מאז הכרנו לפני שנים רבות. תודות לחבריי בוועדה האקדמית של סדרת ספרים זו על שיתוף הפעולה ועל העזרה בהוצאה לאור של הספר, לפרופ' יונתן כהן ולד"ר אבינועם רוזנק על שסייעו לי רבות בהתמודדות עם סוגיות שהתעוררו בעריכת ספר זה. תודה לד"ר יהודית שטיימן ממופ"ת, העורכת השותפה של הסדרה, על השותפות הנאמנה בקבלת ההחלטות שהתעוררו עם עריכת הספר. להחלטות אלו יהיו השלכות על

עריכת הסדרה כולה. תודות מיוחדות ל"רכס פרויקטים חינוכיים", למנהל ההוצאה עמוס בהט, שותף נאמן למרכז מלטון בפרויקטים בחינוך היהודי. עמוס בהט ממשיך את המפעל החינוכי של אביו, מיכאל בהט מקיבוץ כפר בלום, המקדיש את חייו לחינוך היהודי. לולא הסיוע של "הוצאת רכס", ספק אם ספר זה בפרט והסדרה כולה בכלל היו זוכים לצאת לאוויר העולם. תודה מיוחדת לצוות ההפקה של רכס ובמיוחד למעין רויטמן, שניצחה על מלאכת ההפקה.

ספר זה הוא ראשון בסדרה, ונקווה שרבים יבואו בעקבותיו. בכם הקוראים: מורים, מחנכים, תלמידים, הורים, אנשי אקדמיה ואנשי עניין נוספים ובתגובותיכם, תלויה עתידה של סדרת ספרים.

אשר שקדי

המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון
האוניברסיטה העברית בירושלים

פתח דבר

מתוך מהדורת 1981

המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון שבאוניברסיטה העברית בירושלים התמודד במהלך שנות ה-70 של המאה ה-20 עם האתגר החינוכי, שהעסיק רבים מבתי הספר היהודיים בעולם היהודי: תלמידי בית הספר לא גילו כל רצון ללמוד יהדות. היהדות נראתה להם חסרת משמעות ולא מעניינת. לנוכח בקשה שהתעוררה מהשטח החינוכי, החל מפעל של חשיבה, כתיבה, צפייה והערכה. בראש מפעל זה עמדו כמה חוקרים ומחנכים ותיקים, הוקמו צוותי חוקרים ומפתחי תוכניות לימודים, נערכו סמינרים ניסיוניים, והוכנו חוברות הדרכה, התוצאה הייתה גישה חדשה להוראת התרבות היהודית, אשר גם כיום עודנו ממשיכים לעבד אותה ולפתחה.

על אף שבתי הספר מקדישים מספר שעות ללימודי יהדות, מצאנו שהן התלמידים והן המורים שעמם שוחחנו, ביטאו מה שנראה כהסכמה כללית: "איש אינו מאמין בדברים האלה", "אנחנו לומדים [תנ"ך] כי זה חלק מהמחיר שעלינו לשלם על השתייכותנו לעם היהודי, על הזהות שלנו". מורים התחמקו מהתמודדות עם בעיות של תוכן בספרות היהודית הקלאסית, בכך שהפכו את שיעורי התנ"ך לשיעורים בחינוך או בעברית או בכך שהסבירו את המצוות כפולחנים קדומים או כפולקלור חביב. הם נטו לתאר את ההיבטים הדתיים של המסורת מן הזווית האנתרופולוגית, ולהציג את המסורת כבסיס לתרבות הלאומית-החילונית של היום, או כנוסטלגיה סנטימנטלית, שאינה דורשת מאיתנו דבר. והתלמיד הממוצע נותר אדיש, או בתחושה עמומה של אי-שביעות רצון. היהדות הפכה אפוא לדבר מה שלא מתייחסים אליו ברצינות. היא הייתה בלתי מובנת או בלתי חשובה, ולרוב אפילו לא זכתה לפרשנות. לא הייתה לה כל משמעות ולא יוחס לה כל ערך.

ההוכחות לקיומו של משבר היו ברורות וחד-משמעיות: בכיתות הנמוכות עוד אפשר היה לעורר אצל התלמידים עניין רב בנושאים יהודיים, כמו חגים, מצוות, סיפורים. אך ככל שגילם

של התלמידים עלה, כן רבתה אדישותם ואפילו עוינותם כלפי הנושא. ככל שהתלמידים נעשו מבוגרים יותר, רציניים וחושבים, כן התמעט רצונם להכיר את היהדות, אותו שריד תרבותי מיושן שבתי הספר שלהם משלמים לו מס שפתיים, משום שהם בתי ספר יהודיים.

לאור המחקר שערכנו, התברר לנו שלא נצליח להבהיר לתלמידים את מלוא המשמעות של החיים היהודיים בימינו, ואפילו לא של התקומה הלאומית בארץ ישראל. נראה היה כי מוכרחים לעסוק לא רק ביהודים אלא גם ביהדות, ולהתמודד עם הנחות היסוד ועם הערכים של המסורת היהודית הקלאסית. שכן ערכים אלה היו ועודם נתונים בוויכוח סוער בקהילות יהודיות בימינו, ובקרב מי שתוהים על יהודיותה של מדינת ישראל. הגם שחלק מהיהודים המודרניים, ואולי הרוב, היה רוצה לתת פרשנות חדשה לתרבות הדתית של עם ישראל, או לקבל רק חלקים נבחרים מתוכה, עליהם לדעת את התרבות הזו, ולהבין באיזו שפה היא מנסה "לדבר" אליהם. תהא משמעותה של "ידיעה" זו בחיי בית הספר והכיתה אשר תהא, היא תמיד צריכה להיות מלווה ביחס רציני, ובהכרה בכך שהיא עוסקת בסוגיות יסוד הראויות למלוא תשומת לבו של כל יהודי. אם לא כן, לא יישארו בידינו שום אמות מידה לפרשנות, לבחירה ואפילו לדחייה חלקית של הדברים, מלבד כמובן האדישות והבורות.

ספר זה הוא תוצר של מאמץ חינוכי מתמשך, שמבטא רעיונות חינוכיים שהוטמעו בתוכניות הלימודים וקנו להם אוהדים רבים. פירות מאמץ חינוכי זה זכו למימון נדיב מן התוכנית המשותפת לחינוך יהודי של מדינת ישראל, כלומר משרד החינוך והתרבות, והסוכנות היהודית לארץ ישראל וההסתדרות הציונית העולמית. בתי ספר הביעו את רצונם להצטרף לתוכנית, ונערכו השתלמויות אינטנסיביות בערים שונות בעולם: קראקס, מלבורן, אנטוורפן, יוהנסבורג, מונטריאול, ניו יורק, וכמובן גם בירושלים וביישובים אחרים בישראל.

צוות המחקר והפיתוח של הוראת תרבות ישראל הוא צוות אוניברסיטאי, כלומר עבודתנו מבוססת על מחקר אקדמי, ומעוגנת בהרגלי חשיבה ובשיטות ניתוח אקדמיים. נוסף על כך אנו גם מחנכים, ובתור שכאלה יש לנו מחויבות ליהודים ולחינוך היהודי. אנו רוצים שיהודים ילמדו את הטקסטים ויתמודדו איתם ועם הרעיונות ועם הנורמות המזינים אותם ומאירים את דעתם. אמנם יש לנו תאוריה וגישה חינוכית בשאלה, מהי הדרך הטובה ביותר להעביר את המסורת היהודית לילדים בני זמננו. ועם זאת, אין אנו "מוכרים" שום פרשנות או מסרים תאולוגיים מסוימים. בצוותי המחקר והכתיבה שלנו חברים יהודים אורתודוקסים, קונסרבטיבים וחילונים, וגם כמה שאינם מקבלים שום הגדרה. המשותף לכולנו הוא יחס רציני ליהדות, והאמונה שאנו חייבים למצוא כלים רעיוניים ומעשיים, שיאפשרו למורים לעורר אצל התלמידים יחס רציני

ליהדות. בעינינו, "הצלחה" היא כאשר עולה בידינו לעורר יחס רציני כזה. את המשמעות האמונית והמעשית שתהיה ליחס הרציני הזה אנו משאירים בידי מעצבי תפיסות העולם של בתי הספר השונים – דהיינו, ההורים והחברה.

מטרתה של תוכנית זו היא להביא את המקורות ואת המושגים של המסורת היהודית בפני אותם תלמידים, שהם לדעתנו רובו המכריע של העם היהודי כיום, והם אינם חשים שהמסורת היהודית מחייבת אותם. המחנכים היהודים של היום צריכים אפוא לא רק להסביר את המסורת בבהירות, אלא גם להצדיק את חשיבותה, אך בלי להזדקק לאפולוגטיקה, ולהניע תלמידים ללמוד אותה, אך בלא להשתמש בתחבולות.

הספר נכתב בבדידות די מזהרת. אך הייתה זו רק בבדידות לכאורה, שכן ספר זה הוא תולדה של רב שיח מגוון וממושך בין אנשים בעלי מזגים והשקפות שונים, אלה החיים בישראל, אך גם עם אלו החיים בארצות חוץ רבות ודוברים שפות שונות. בעיצוב הקווים המנחים הרעיוניים המובאים כאן, השתתפו תלמידים, מנהלים, מורים ועמיתים, אשר נפגשו בחדרי לימוד באוניברסיטאות, במשרדים ובאולמות בתי ספר שונים, במכוניות ובכיתות. למרבה הצער, הזיכרון הוא מוגבל וסלקטיבי, ועל כן אינני זוכר את כל השיחות המועילות שניהלתי, ואין בכוחי להודות לכל מי שמגיעה לו תודה. כדי לא לפגוע באיש, אני נאלץ אפוא להסתפק בהבעת תודה כללית לכל עמיתי בישראל ובתפוצות, מירושלים, מקראקס מניו יורק וממלבורן, על עצותיהם ועל הביקורת שלהם. אך בעיקר ברצוני להודות להם על עבודתם הקשה, שהיא הרבה יותר מרחיכה את הלב, ובוודאי הרבה יותר מעוררת מחשבה ומחמאות.

תודות מיוחדות מגיעות לאותם אנשים שלא רק עבדו עמנו, אלא בנו את המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון, באוניברסיטה העברית בירושלים. בשבילם המפעל הזה היה בגדר התחייבות להבהיר לעצמם מהו חינוך יהודי. תודות לפרופ' שלמה פוקס, אשר מילא תפקיד ראשון במעלה בפיתוח המרכז לחינוך יהודי, והעביר סמינרים רבים לצוות המרכז. ברצוני להודות למלומדים אשר סייעו לאנשי הצוות שלנו, ובחנו את הרמה האקדמית ואת הדיוק המדעי של עבודתנו: הפרופסורים משה גרינברג, שלמה הרמתי, זאב פלק, יונה פרנקל ואביעזר רביצקי. אני גם אסיר תודה למנהלי מרכז מלטון לחינוך יהודי בתפוצות בעבר ובהווה, ד"ר ברי חזן ומר אילן הופמן, על עזרתם, על מעורבותם ועל ידידותם. הם עזרו למפעל שלנו להתגבר על קשיים רבים ולהגיע להישגים. יחסם החם ומעורבותם העמוקה עושים את מרכז מלטון למסגרת אנושית ואקדמית נדירה באיכותה.

מיכאל רוזנק

ירושלים – 1981